

DOKUMENTARNA FILMSKA GRAĐA 20. STOLJEĆA U HRVATSKOME POVIJESNOME MUZEJU RATNA PRIČA NA FILMU

mr. sc. RHEA IVANUŠ □ Hrvatski povijesni muzej, Zagreb

NATAŠA MATAUŠIĆ □ Hrvatski povijesni muzej, Zagreb

Svrha prikupljanja izvornoga filmskog materijala (filmske građe) kao nekonvencionalnih muzejskih predmeta stara je koliko i sama Zbirka fotografija, filmova i negativa Hrvatskoga povijesnog muzeja. Kako je Zbirka formirana u Muzeju revolucije naroda Hrvatske, specijaliziranoj muzejskoj ustanovi koja je prikupljala *svjedočanstva o radničkom pokretu, narodno-oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, te socijalističkoj izgradnji*, sva se prikupljena građa odnosi na unaprijed određenu tematiku.

Filmska građa koja se čuva u HPM-u u statusu izvornih muzejskih predmeta izuzetan je primjer skupljačke prakse hrvatskih muzeja i važan dio nacionalnog fonda hrvatske kinematografske baštine.

Za razliku od mnogobrojnih muzeja filma u Europi i svijetu, u kojima se filmovi čuvaju zbog svoje estetske i umjetničke kvalitete, vremena nastanka, redatelja i ostalih sudionika u procesu nastanka filma, filmska građa u HPM-u ima ponajprije dokumentarnu vrijednost kao izvor za proučavanje povijesti i odnosa društva prema određenim pojavama, događajima i ličnostima iz hrvatske povijesti. Sva ostala obilježja filmske građe sekundarne su, iako ne i zanemarive važnosti.

Osim kao sredstvo za proučavanje povijesti ili kao sredstvo dopunske muzejske aktivnosti (obrazovni programi), filmska se građa koristi i za povremene, tematske povijesne izložbe. Svojim svojstvima ona daje velik doprinos razradi sadržaja muzejske izložbe, što je omogućeno i razvojem suvremene izložbene i projekcijske tehnike.

Prema podrijetlu (zemlji proizvodnje) i namjeni, prikupljena i stručno obrađena filmska građa razvrstana je u pet skupina. To su: filmovi njemačke proizvodnje (27 filmova), filmovi Nezavisne Države Hrvatske (jedan film), filmovi partizanske tematike (osam filmova) te filmovi savezničke proizvodnje (jedan američki i dva britanska filma). Peta, najbrojnija skupina sastavljena je od dokumentarnih, nastavnih filmova (43 filma) proizvedenih nakon 1945. u filmskim poduzećima socijalističke Jugoslavije (pa i Hrvatske) te Sovjetskog Saveza.

Prema vrsti, sva prikupljena filmska građa (osim dvaju sovjetskih dugometražnih igranih filmova) pripada dokumentarnim filmovima, od kojih se po broju sačuvanih

posebno ističu obrazovni i nastavni filmovi nastali u razdoblju socijalizma. Ne ulazeći u uglavnom retorička pitanja o granicama i razlikama između objektivne i filmske stvarnosti, neosporna je činjenica da film (a osobito dokumentarni) zbog svojih fotografskih (i fonografskih) obilježja vjernije i preciznije bilježi stvarnost od bilo kojeg drugog oblika izražavanja, pa samim time postaje povlašteni povijesni izvor kojemu treba *osigurati isti značaj, status u društvu i pristupačnost, kao i ostalim, već poznatim arhivima*.¹

*Kinematografsko prikazivanje stvarnosti bitno se razlikuje od svake druge vrste prikazivanja po tome što prikazana stvarnost još nije završena, već se i sama odvija za vrijeme snimanja prikaza. Stvaralac se je sjeća, nije svjestan onoga što se dogodilo, već prisustvuje događaju i učestvuje u njemu... Ta prisutnost, koju jasno osjećamo (dok gledamo snimljene kadrove), daje dokumentarnim filmovima onu specifičnu snagu nepetosti, koju ni jedna druga umjetnost ne može izazvati.*²

Svaki povijesni trenutak, pa tako i ratna vremena, izrazito ideologizirana i ispolitizirana, utječu i na kulturno-umjetničke pojave kojima daju angažirano, propagandno i tendenciozno obilježje. Osnovne funkcionalne odrednice filmskog stvaralaštva, a osobito dokumentarnog filma kao sredstva priopćavanja i širenja ideja, u ratna vremena postaju propagandno-političke, edukativne i mobilizacijske. U Drugome svjetskom ratu mnogi su se filmski djelatnici (pokatkad i kao svjedoci i sudionici događaja) svojim stvaralaštvom angažirali kao propagandisti i mobilizatori nacije (u gledatelja se uz pomoć filma nastoji stvoriti ili poduprijeti vrijednosna pristranost prema određenoj ideji, odnosno pokrenuti ga na aktivno sudjelovanje u ostvarivanju proklamiranih ciljeva vladajuće grupacije), a film postaje masovno sredstvo promicanja državne ideologije i motiviranja stanovništva za pružanje potpore politici.³

Jedan od najutjecajnijih propagandnih filmova, ali vjerojatno i najkontroverznijih dokumentarnih filmova svih vremena, jest *Triumph des Willens (Trijumf volje)*⁴ njemački dokumentarni film snimljen 1935. u režiji Leni Riefenstahl. Tema filma je 6. kongres (Reichsparteitag) tada vladajuće Nacističke stranke, održan od 5. do 10. rujna 1934. u Nürnbergu. Film sadržava scene

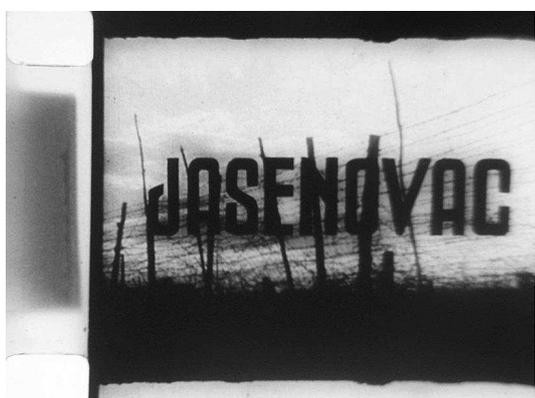
¹ *Filmovi u Hrvatskom državnom arhivu 1904. - 1940.*, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2003., str. 12.

Začetnikom ideje organiziranog prikupljanja i pohranjivanja filmske građe kao povijesnog dokumenta smatra se poljski fotograf i snimatelj Boleslav Matuszewski, koji je u brošuri *Une nouvelle source d'histoire (Novi povijesni izvori)*, objavljenoj u Parizu daleke 1898., istaknuo vrijednost filmske građe kao povijesnog izvora.

² Balaš, Bela. *Filmska kultura*. Beograd, 1948., str. 165.

³ Majcen, Vjekoslav. *Obrazovni film Pregled povijesti hrvatskog obrazovnog filma*. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2001., str. 22.

⁴ film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1916

sl.1.-5. Oslobođenje Zagreba, 1945.
snimatelj: Antun Crnolatac

sl.6. Heroji ne umiru, 1962.
r. Vojidrag Berčić

sl.7.-8. Prvi dokumentarni film o Jasenovcu,
1945.

r. Gustav Gavrin, snimatelji: Hugo Ribarić,
Oktavijan Miletić, Boris Rudman

govora nacističkih vođa Adolfa Hitlera, Rudolfa Hessa i Juliusa Streichera te spektakularnu paradu i masovne zborove pripadnika stranačkih paravojnih formacija Sturmabteilung (SA) i Schutzstaffel (SS). Prema tvrdnji američkog redatelja talijanskog podrijetla Franka Capre, kao odgovor na film *Trijumf volje* nastao je njegov ciklus od šest propagandnih dokumentarnih filmova *Why We Fight?* (*Zašto se borimo?*).

U Hrvatskome povijesnome muzeju čuva se peta epizoda tog serijala pod naslovom *Fight for Russia* (*Bitka za Rusiju*). Film prikazuje zbivanja u Rusiji od 22. lipnja (dana Hitlerova napada na SSSR) do kraja 1941., s posebnim naglaskom (hvalospjevom) na sudjelovanju britanske vojske (mornarice, avijacije i kopnene vojske) u borbama protiv Njemačke i završava ulaskom SAD-a u rat. Navedeni je film uzoran primjer velikih mogućnosti filmskog medija u duhovnoj mobilizaciji pučanstva. Zbog dobre očuvanosti i raritetnosti (jedina tonska kopija sačuvana na području bivše Jugoslavije) film je jedan od najvrednijih u Muzeju.⁵

Vrste dokumentarnog filma određuje njihova namjena, tema ili metoda snimanja. Prema namjeni razlikujemo obrazovne i nastavne filmove te filmske žurnale. **Obrazovni** (edukativni, prosvjetni ili školski) film prikazuje se u različitim oblicima i fazama obrazovanja. Svojim sadržajem i temama iz svih područja društveno-političkoga, ekonomskoga i kulturnog života, načinom i stilom izrade namijenjen je isključivo obrazovanju mladih ljudi i učenika različite dobi te razvijanju filmske kulture učenika u sklopu različitih vrsta obrazovanja.⁶

Nakon Drugoga svjetskoga rata film se počinje shvaćati kao kulturna i politička potreba nacije te se uvelike počinju proizvoditi dokumentarni filmovi, što podupire i službena državna politika. Osnovne su teme tih filmova, koji se mogu uključiti i u obrazovne procese, prikaz povijesti radničkog pokreta i socijalističke revolucije te važnih događaja i ličnosti iz razdoblja Drugoga svjetskoga rata. Prvi dokumentarni film snimljen u poslijeratnoj Hrvatskoj jest film *Jasenovac*. Napravljen je na temelju fotografija i filmskog materijala snimljenih 18. svibnja 1945., samo nekoliko dana nakon završetka rata. U filmu su inkorporirani i pojedini dijelovi autentičnoga NDH-ovskoga promidžbenog filma o logoru Jasenovcu, snimljeni u rujnu 1942. i pospremljeni (bunkerirani) u Svjetloposnoj službi pri Predsjedništvu Vlade NDH.⁷ Film je režirao Gustav Gavrin prema scenariju Koste Hlavatyja, a snimatelji su bili Hugo Ribarić, Oktavijan Miletić i Boris Rudman.⁸ Autori filma ostvarili su patetičan crno-bijeli propagandni film prepun euforičnih i pojednostavnjenih spikerskih komentara koji i danas, kada uklonimo sva pretjerivanja i povijesno neutemeljene podatke koje donosi tonski zapis, nikoga ne ostavljaju ravnodušnim. Naime, izvorni filmski i fotografski materijal iskorišten za izradu tog filma sadržajno je interpretiran u skladu sa zakonitostima društveno-političke valorizacije u vremenu njegova nastanka. Ta činjenica daje mu danas jednu sasvim

novu dimenziju: postao je i dokument vremena u kojemu je nastao.⁹

Nastavni film vrsta je namjenskoga, obrazovnog filma koji se kao edukativno i metodički prikladno sredstvo primjenjuje u nastavnom procesu. Sadržaj nastavnih filmova mora precizno udovoljavati zahtjevima školskog plana i programa, a kao funkcionalno sredstvo nastave dobiti potporu i odobrenje stručnjaka i nadležnog ministarstva. Radi što kvalitetnijeg uklapanja u određenu nastavnu jedinicu, obično je kratkog trajanja (kratkometražni) i strogo određene teme. Redatelj *prosede* usmjeren je na eksplicitnost i zornost, pa takve filmove karakteriziraju atraktivni postupci dokumentiranja i ilustriranja građe, kao i sugestivno izlaganje predavača ili naratora. Prednost nastavnog filma pred drugim metodama nastavnog procesa jest to što se njime u gledatelja različite dobi postiže potpuni doživljaj određene teme (sastavljeni su od dobro odabranih i pažljivo montiranih filmskih i fotografskih dokumenata) i donose dojmljivu predodžbu o vremenu, događajima i ličnostima.

Nastavni film *Fabrike radnicima* (o uvođenju radničkog samoupravljanja u Željezari Zenica), proizveden 1958., jedan je od malobrojnih nastavnih filmova iz naše Zbirke u kojemu su ostvarene i neke umjetničke pretenzije.¹⁰ Snimke unutrašnjosti željezare i radnika na radu daju poetično-simboličnu sliku odnosa ljudi i vatre.

Filmske novosti, filmski žurnali ili filmski pregled donose pregled događaja koji su se zbili tijekom nekoga kraćeg vremenskog razdoblja (tjedna, mjeseca). Najčešće traju 10-ak minuta, a prenose nekoliko vijesti (storija). Filmski su žurnali zapravo zbirke aktualnih reportaža prikupljenih iz raznih zemalja i s različitih područja ljudskog stvaranja i života. Uglavnom su se prikazivali kao predigra filmskom programu. Imali su gotovo isti zadatak kao i tisak: zabilježiti važne i zanimljive događaje iz suvremenosti, ali su širem krugu ljudi oduvijek bili zanimljiviji od tiska. Prosječni se gledatelj osjećao kao očevidac događaja koji upravo gleda, a sumnja u vjerodostojnost viđenoga gotovo i nije postojala („kamera ne može lagati!“). Osim toga, kad je riječ o filmu, nema procesa preobrazbe riječi i slova posredovanjem mašte u sliku – vizualnu činjenicu: publika ima sliku pred sobom, a zaključak se sam nameće. Upravo su te činjenice iskoristili naručitelji i autori filmskih žurnala iz vremena Drugoga svjetskoga rata i učinili ih snažnim sredstvom političke propagande.¹¹ U svom govoru što ga je 1941. održao članovima Međunarodne filmske komore, njemački ministar propagande dr. Joseph Goebbels istaknuo je kako se može zauzeti pozitivno ili negativno stajalište prema filmu, ali se ne može osporiti da je film naj snažnije sredstvo utjecanja na mišljenje naroda, te je filmu dao prednost pred tiskom i radijem smatrajući da *prodire naj dublje u mišljenje ljudi jer ne djeluje samo pisanom ili*

⁵ Od 1991. deponiran je u Hrvatskoj kinoteci.

⁶ S obzirom na sadržaj, namjenu, stupanj i način educiranja najrašireniji su oblici obrazovnog filma nastavni, element-film, popularno-znanstveni, znanstveni i instruktivni film. *Filmska enciklopedija*, tom II., str. 259.

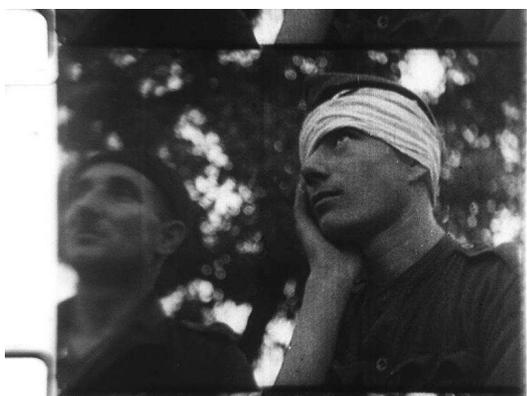
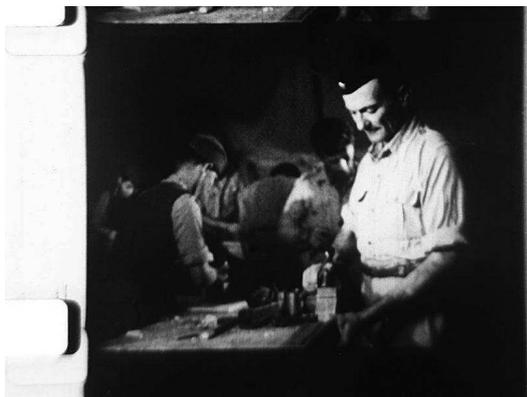
⁷ *Narodni list* od 18. kolovoza 1945. donosi članak u kojemu, među ostalim, piše: „Strahotna stvarnost ovih snimaka spriječila je ustaše da ih iznesu pred javnost, te su ih spremili u arhiv, gdje su sada pronađeni.”

⁸ Proizvodnja: Filmsko poduzeće demokratske Federativne Jugoslavije, Direkcija za Hrvatsku.

⁹ Mataušić, Nataša. *Fond filmske građe u Zbirci fotografija, filmova i negatova Hrvatskoga povijesnog muzeja*, katalog Zbirki XXXIX. Zagreb, 2004., str. 60.

¹⁰ Proizvodnja: Zagreb-film, scenarij i režija: Živan Čukulić. Zagreb-film je osnovan 1952. sa sjedištem na Britanskom trgu odnosno na Novoj vesi u Zagrebu. Specijalizirao se za proizvodnju dokumentarnih i, posebno, animiranih filmova i bio je najveći i najuspješniji producent kratkometražnih, cjelovečernjih (od 1977.) i dokumentarnih filmova u Hrvatskoj. Na području animacije postigao je svjetsku afirmaciju.

¹¹ Mikac, Marijan. *Film u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*. Madrid, 1971., str. 18.

sl.9.-12. Zvijezde i pijesak, 1944.
r. Gilbert Gunn

sl.13.-16. The Nine Hundred, 1944.

sl.17.-19. Djeca, 1960.
r. Stjepan Draganić

sl.20. Filmske novosti, 19/1970.

sl.21.-24. Zagreb 8. svibnja 1945., 1965.
r. Šime Šimatović

izgovorenom riječi, već joj dodaje još sliku... Na bojišnicama diljem zaraćene Europe nisu tutnjali samo topovi već su i zujale filmske kamere snimatelja donoseći sasvim oprečne vijesti.

Njemačke ratne žurnale *Weltspiegel* proizvodio je Odjel uskog filma njemačke tvrtke Tobis – Degetto (Deutsche Gesellschaft für Ton und Film) u sklopu filmske službe Wehrmachta (Njemačkih oružanih snaga). Rađeni su po nalogu vladajućih i imali su isključivo propagandnu namjenu. Sastavljeni su od pažljivo odabranih i dobro montiranih autentičnih filmskih zapisa s ratišta i pozadine radi prikazivanja stvarnosti onakvom kakva se željela prikazati. Razvijani su odmah na terenu, gdje su i snimani, umnožavani u stotinjak kopija i distribuirani po cijeloj Europi. Prikazivani su u kinematografima prije početka igranih filmova u svim okupiranim i savezničkim zemljama (pa tako i u NDH), s komentarima na oko 12 jezika.

Njemački ratni žurnali *Felge* (epizoda) 20 i 21 iz travnja 1941. iznimni su povijesni dokumenti koji donose autentične snimke prodora njemačke vojske prema Sloveniji i Hrvatskoj te dalje prema Beogradu, kao i prizore njemačkih zrakoplova koji bombardiraju gradove na području Srbije (Beograd i Niš).

U kolovozu 1941., po uzoru na talijanske i njemačke filmske žurnale, započela je proizvodnja filmskih novosti NDH. Iako je u to vrijeme filmska oprema bila oskudna, prvi broj filmskog žurnala izašao je već 28. kolovoza 1941. pod nazivom *Hrvatska u riječi i slici*. Time je u hrvatskoj kinematografiji započelo snimanje i prikazivanje zvučnoga filmskog žurnala, i to neprekidno, kroz cijelo vrijeme trajanja NDH. Izrađivani su svakih 14 dana u samo četiri kopije i prikazivani u kinematografima kao dopuna talijanskim i njemačkim žurnalima. Nakon izlaska stotog po redu, žurnali su promijenili ime u *Hrvatski slikopisni pregled*. Zadnji je snimljen 5. svibnja 1945., a od ukupno 180 žurnala samo se jedan čuva u našoj zbirci: slikopisni pregled br. 78 iz lipnja 1943., koji prikazuje najvažnije događaje iz političkoga, kulturnoga i sportskog života u NDH.

Odmah nakon oslobođenja Zagreba preuzete su prostorije Hrvatskog slikopisa i njemačke UFE (Universum Film AG), što je omogućilo osnivanje Filmske direkcije za Hrvatsku i nastavak filmske proizvodnje, kao i snimanje filmskih žurnala pod imenom *Filmske novosti*. Prve *Filmske novosti* prikazane su već u svibnju 1945., a sadržavale su dragocjenu filmsku građu snimljenu u danima oslobođenja Zagreba, kao i onu sa srijemske bojišnice.

Prezentacija filmske građe HPM-a imat će važno mjesto i u novome stalnom postavu Hrvatskoga povijesnog muzeja. Uz kronološko-tematsku cjelinu *Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji* modularno će se prezentirati *Dokumentarni film – svjedočanstvo vremena*. Prezentacija filmova realizirat će se na dva načina: putem pre-snimaka na digitalni medij te projekcijama na izvornim

16/35-milimetarskim i 8-milimetarskim projektorima u određene dane, prema zahtjevima posjetitelja.

Primljeno: 7. lipnja 2016.

DOCUMENTARY FILM MATERIAL OF THE 20TH CENTURY IN THE CROATIAN HISTORY MUSEUM

The Story of the War on Film The collection of photographic prints, films and negatives of the Croatian History Museum is divided in terms of content into material that belonged to the workers' movement and the anti-fascist struggle, to the Croatian landwehr, as well as to the Ustasha, fascist, Nazi and Chetnik movements, and post-war socialist ideologically charged photographic and film production of what were called informative and documentary films for schools.

This is a kind of documentary archive of amateur war reporting cinematography for tuition about the Partisan movement and the anti-fascist struggle, the Ustasha movement, the rise and fall of the ISC, the post-war conditions in socialist Croatia and an archive of amateur films from the time of the Homeland War in 1991. The idea to collect original cinematographic materials in the Croatian History Museum (once called the Museum of the Popular [National] Liberation of Croatia, the Museum of the Revolution of the Peoples of Croatia) is as old as the actual collection of photographic prints, films and negatives.

The collection was founded in a specialised museum establishment (the Museum of the Revolution of the Peoples of Croatia), which assembled testimonies to the working class movement, the people's liberation war and the socialist revolution, as well as socialist development, and accordingly, all the material collected referred to a set of themes determined in advance.

Over the course of time, some German wartime film products of Tobis-Degeto were collected, the documentary journals *Weltspiegel* and film material of Allied origins and production related to the Second World War. Unlike many museums of film, in which films are chosen for their aesthetic and artistic qualities, time of origin, director and screenplay writer as well as the other participants in the process of the film's creation, the Croatian History Museum's film material has a primarily documentary value, as source for the study of history and the attitudes of society to given phenomena, events and persons from Croatian history. All other characteristics of the film material have secondary importance, although they too are not negligible. Film material is considered a means for the study of history or an auxiliary resource for museum activities (related to educational programmes and the supplementation of units of the syllabus) and is used in the permanent exhibition of the new Croatian History Museum.